

50 trykte bøger 1482-1522

TEKNIK, Udstyr, Funktion

Af Erik Dal

Det senmiddelalderlige håndskrift, den tidlige trykte bog og nutidens fotosatte bog beror på tre dybt forskellige teknikker, men har i det ydre alle væsentlige træk tilfælles – ihvertfald hvis man i så drastisk forkortet perspektiv vil gå ind på den tanke, at skriftvalget ikke er et væsentligt træk. Ikke alt gammelt er godt. Men bogens fysiske form er så praktisk fundet på – for næsten 2000 år siden – at bogen som medium nok kan blive trængt og suppleret af andre medier, men vanskeligt kan tænkes udkonkurreret på noget der blot nogenlunde minder om vort kulturtrin.

Dette kapitels læsere vil finde meget fremmedartet i de ældste bøger og bedes derfor holde sig den indledende påstand for øje. Men først må et par indledende ord siges om, hvad der for 500 år siden var »den ny teknik«, og om dens første årtier i Danmark.

Det ældste bogtryk

Efter at Johannes Gensfleisch zum Gutenberg havde opfundet bogtrykkerkunsten i Strassburg omkring 1440 og var vendt tilbage til sin slægts hjemsted Mainz, kunne en bog fremstilles på tre måder: med *håndskrift*, hvilket ikke udelukkede forlagsvirksomhed med »masse«fremstilling ved diktat i skriverstuer med indtil 50 skrivere

samt bog- og antikvarboghandel; i form af *blokbøger*, hvis billeder og sparsomme tekst blev skåret og trykt som ethvert andet træsnit; og ved *bogtryk* med løse typer, eller som man undertiden siger med en pudsig oversættelse fra engelsk: bevægelige typer. De tre teknikker overlapper: Blokbogen lever c.1420-1480 og uddør i de næste årtier sammen med den håndskrevne bog; man kender bloktryk og skrevne bøger med trykte bøger som forlæg – og trykte bøger, hvis kolofon betegner bogen som skrevet, evt. skrevet på en ny måde.

Fremtiden tilhørte bogtrykket, ikke fordi det var nyt, endmindre fordi det var fint, men fordi det var industrielt. De tidlige bøger, inkunablerne, er idag omgivet af megen beundring netop som *håndværk*, og med rette, thi opfindelsen behøvede ikke væsentlige ændringer i 350 år og havde endnu længe efter 1900 æstetiske fortrin for bøger sat på maskine. Men i sit væsen er den Gutenbergske bog industriel: Den bygger på maskiner, arbejdsdeling og massefremstilling. De fremstillede genstande er serievis praktisk talt ens. Der kræves en lang og dyr investering, fordi de mange trykte ark ikke er noget til, før det sidste ark er trykt, hvorefter til gengæld hele oplaget er rede. Og hovedinvesteringen

ligger på eksemplar nr. 1, nemlig hele forfatter-, sætter- og korrektørarbejdet.

Gutenbergs opfindelse var en syntese af alle fagets dele. Dens kerne var støbeapparatet eller en forgænger for det. Processen var den, at bogstavet blev graveret ophøjet og spejlvendt i stål og fra denne patrice præget retvendt i en lille kobberblok, matricen. Bunden af et og samme støbeapparat – det kunne holdes i en hånd – gav plads for enhver matrice, og udskiftningen med en anden var enkel – også dette et ægte industrielt træk. Og i dette geniale lille apparat støbtes nu et vilkårligt antal *ens* typer, atter i spejlvendt relief, og derpå andre slags typer, der siden, indenfor en vis skriftgrad, var frit kombinérbare under sætningen. En legering, der var tilpas slidstærk og dog så hurtigt størknende, at skriftstøberen ikke skulle falde i staver for hver type, var et af fagets elementer – i betragtning af guldsmed Gutenbergs fortid dog ikke det mest originale. En dygtig skriftstøber kunne støbe 5-6 typer i minuttet; de skulle så tilfiles bagefter.

Bogtrykpressen havde sit forbillede i den romerske vinperse, og den var som bekendt ingen nyhed netop i Rhinegnene, men til bogfaget hører unægtelig hele proceduren med sammenstilling af typer til klummer og trykning i sort og evt. rødt med en trykfarve, der kan hænge på metal, trykning af een stor eller flere mindre sider ad gangen, først på den ene og så nøjagtig på den anden side af papiret eller pergamentet. Uden nogenlunde let adgang til papir i alle kulturlande havde bogtrykket forresten knap været værd at opfinde; allerede de delop-

lag eller luksusværker, der tryktes på kalveskindspergament, må have medført en dramatisk stigning i efterspørgslen efter denne fornemme og ofte genstridige vare.

Til den færdige bog hørte et *bind*, men for bogbinderen var der ingen særlig forskel på et bundt skrevne og et bundt trykte ark, så det gotiske bogbinds variationer findes på begge slags bøger. Partibindet eller forlagsbindet lod ikke vente længe på sig, nyt var vel derimod halvfabrikatet: bogen indhæftet i pap, i sjældne tilfælde med tryk på; det er kimen til vore kartonnager, der oprindeligt var beregnet til at beskytte bogen, indtil køberen kunne bringe den til bogbinder og vælge bind efter sin egen smag. Så gamle bøger i så skrøbelig dragt er idag selvfølgelig af uhyre raritet og bringer betragteren næsten andagtsfuldt nær til det fjerne århundredes værksted.

Inkunablen er der ellers ikke noget sentimentalt ved. Den er et ærligt serieprodukt og har i mange tilfælde, selv i medtagne bind, holdt sig aldeles ny og frisk, blot man går et par blade ind i bogen og et par millimeter indenfor snittet.

Den ny industri kunne ikke udfolde sig tilstrækkeligt i klostre og hos privatsamlere, men måtte søge sine *markeder*, hvor handel, lærdom eller kirke aktivt tilkaldte eller magnetisk tiltrak bogtrykkeren med hans presser, typer, papir og andet udstyr. Ofte var markedet hurtigt udtømt, skønt læsefærdigheden allerede før reformationen var mere udbredt end ofte antaget. Derpå måtte bogtrykkeren vandre, og skulle han tilpasse sig et nyt og væsentlig andet marked, måtte han skære eller skaffe nye typer, fordi

hvert fag og hver region havde egne skravertraditioner, som bogtrykkeren og skriftskæreren måtte tilpasse sig. Derfor er typebestanden hos 15. århundredes trykkere i 250 små og store byer så uhyre broget.

Bogtryk i Danmark

I Danmark må man som andetsteds pr. definition lade tiden for inkunabler («vuggetryk», altså tryk fra den tidligste barndom) ende med år 1500, skønt kun et dusin bøger er så gamle. Der er tradition for at arbejde med en anden grænse og tale om palæotyper («oldtryk»), og denne grænse kan sættes på flere måder. I det følgende standser vi ved år 1522. Det har den årsag, at man – måske tilfældigt – ikke kender bøger trykt i Danmark og Slesvig 1523-27; og fra 1528 er vi midt i reformationsstridighederne. Der er altså mening i at sætte kapitlets og den katolske middelalderbogs grænse ved 1522, som tilmed er Christian II's sidste hele regeringsår. Noget lignende gælder internationalt: S. H. Steinberg indleder *Det trykte ord gennem 500 år* med at polemisere mod inkunabelgrænsen 1500, der falder midt i en naturligt sammenhængende periode.

Dertil kommer, at man 1529-32 får tre fastboende trykkere i København og Malmø, og ikke mange år efter har København monopol i kongeriget – så eftertrykkeligt, at der i næsten 200 år kun gives privilegium til ganske enkelte kongerigske trykkerier udenfor hovedstaden, delvis med karakter af privattrykkerier. Lad det være nævnt, at Island får sin første bogtrykker 1534, Norge først 1643, mens Slesvig og Kiel fra 17. århundrede er meget

produktive og efterhånden får følge af andre slesvig-holstenske stæder.

I de første fyrretyve år findes med andre ord ingen fastboende bogtrykkere i Danmark, kun vandrende og af dem kun een danskfødt, den dygtige og interessante Poul Ræff.

Den vi fejrer er Johann Snell, fordi han blev indkaldt til Odense 1482. Men langt dygtigere, på europæisk plan, var Stephan Arndes, indkaldt til Slesvig 1486 og også efter tilbagerejsen til Lübeck virksom for danske kunder. Og langt berømtre Gotfred af Ghemen, fordi han var den første der trykte i København og på dansk; til gengæld har det vist sig, at pausen mellem hans kendte virkeperioder 1493-95 og 1505-10 ikke skyldes, at alt hvad han da trykte er tabt, men at han var tilbage hvor han kom fra: Nederlandene. En Simon Brandis i Odense er sikkert, men kun dokumentarisk påvist.

I den følgende tid ser det ud som om der (næsten) stadig har været brug for en trykker i København, og vi får på rad Matthæus Brandis 1510 (vistnok indkaldt for at trykke et missale), Poul Ræff 1513-19, Melchior Blumme 1519-20 og Balthasar Blumme 1521-22 (ikke et ord om en Kaspar!). En ellers ukendt Thomas Bogtrykker 1510 *kan* have været ansat hos Brandis eller Ghemen – de står ihvertfald alle tre i et mandtal fra 1510. Men Brandis havde forinden været i Ribe og måske i Slesvig (1501-04), Poul Ræff drog til Nyborg (1522) og var i Aarhus i 1530'erne, og fra denne by kom Melchior Blumme 1519. Lægger man til disse personer og steder Hans Vinggaard i Viborg (1528-31, derpå en menneskealder som »reformationens

bogtrykker« i København), Hans Barth i Roskilde (1534-40), de to vigtige Malmø-officiner og et par løse ender, ja så er Danmark beskrevet som et randområde kun med vandrede småmestre, hvis typer og træsnit ofte skiftede ejer. Curt Bühler (se note s. 86) sammenligner dem med 19. århundredes vandrede fotografer, der heller ikke ret længe ad gangen kunne finde næring på samme marked med deres ny kunst.

Hvad disse mestre trykte, er i væsentligt omfang gået til grunde. Talende er en omhyggelig bogmands notater fra 18. århundrede om Hans Vingaards Viborgtryk; han kender 19 – vi kender 6. Af et samlebind fra begyndelsen af 17. århundrede med viser i flyveblade er næsten 90 pct. unika (Karen Brahes Bibliotek). Af de 50 nedennævnte bøger er halvdelen unika og nogle defekte. Talløse bøger og især småtryk har forlængst taget skridtet fra eet til nul eksemplarer. Men selv med et rundeligt tillæg til antallet af bevarede tryk rører sig stadig spørgsmålet om hvad bogtrykkerne egentlig levede af; thi senere (provins)-bogtrykkeres hovedindtægtskilder var ukendte i middelalderen eller henvendte sig til ret få: avisudgivelse og adressekontor, salg af bøger og papirvarer, fremstilling af blanketter og andre små accidenser etc.

Lauritz Nielsens *Dansk Bibliografi 1482-1550* (1919), der s. m. hans *Dansk typografisk Atlas 1482-1600* (1934) er den urokkelige grundvold for ethvert arbejde med emnet, har med et par senere fund netop passeret 300 titler: til 1525 c. 105, i reformationsårtiet det samme og 1537-50 lidt flere, c. 75 titler. Men af de første c. 105 er nogle få kun

kendt dokumentarisk, og over 40 er bøger vedr. Danmark trykt i udlandet; det er især arbejder af humanisten Christiern Pedersen trykt i Paris, Köln og Leipzig, liturgiske bøger bestilt i Lübeck, Basel og Paris, og et enkelt Rostockertryk. Endelig findes nogle etbladstryk af typografisk, men ikke bogmæssig interesse.

Den følgende redegørelse bygger herefter på 50 bøger (nogle fragmenter medregnet, andre udskudt). Vatikanet har det genopdagede Breviarium Slesvicense, som Stephan Arndes dog åbenbart ifl. liturgispecialisten Merete Geert Andersen har trykt i Lübeck, så genopdagelsen er lidt mindre morsom end man først måtte formode. Syv unika findes i nordiske universitetsbiblioteker: fire i Uppsala (LN 54, 116, 167, 267), to i Oslo (LN 62 og den genopdagede 258) og i København den første Peder Laale (LN 120). 13 er i Det kongelige Bibliotek, og 4 kendt i mere end eet eksemplar er kun der. Med dyb taknemlighed må man tænke på den nådige skæbne, der har reddet biblioteket gennem 300 år, og på de store samlere især sidst i 18. århundrede, hvis navn igen og igen er knyttet til disse bøger. Otto Thott testamenterede alle håndskrifter og alle bøger op til 1530, Henrik Hielmstiernes svigersøn statsminister Rosenkrone skænkede svigerfaderens danske samling; men for disse skal ikke glemmes Terkel Klevenfeldt, hvis auktion i 1780 de to interessefæller nåede at være med i – så effektivt at de ældste danske bøger noterer sig for højere priser i datiden end i 19. århundrede. I vor tid skabte assurandør Kay Høeg en utrolig samling af over 300 danica før 1600, hvoraf de fleste også

er indgået i samme bibliotek, fortrinsvis som bedre eller mere komplette eksemplarer af forhåndenværende titler, mens nogle ikke fandtes i forvejen. Mange af de ældste bøger har som det forstås ikke været på private hænder i århundreder.

Bogen som genstand

Materiale. Man ved, at allerede Missale Slesvicense 1486 forelå i både papir- og pergamenteksemplarer, og det samme gjaldt antagelig missalerne for Ribe og København. Idag kendes af Slesvigs kun papireksemplarer, af Ribes kun 8 blade, alle på pergament, af Københavns papireksemplarer plus et pergamentblad. Noget andet er, at Missale Slesvicense har 19 blade pergament indsat som den såkaldte canon-del, der benyttedes næsten hver søndag og havde brug for ekstra slidstyrke (5+4 dobbeltblade med canonbilledet af korsfæstelsen indsat imellem). Alle de øvrige bøger har næppe foreligget på andet end papir – pergament var nu engang luksus – men papiret var oftest fortræffeligt og altid ubleget; nutidens kridhvide blegning var heldigvis ikke opfundet.

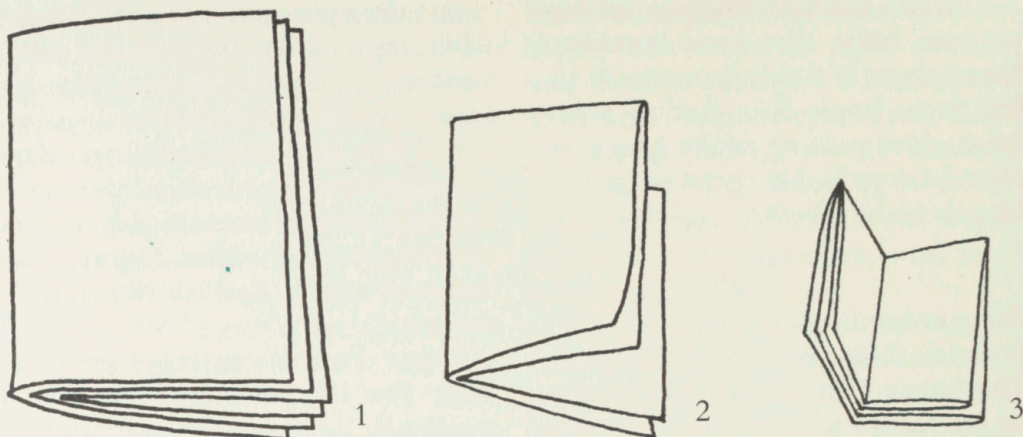
Omfang. Missalerne var imponerende folianter på c.300 blade, mens de to breviarer har fra 378 til c.500 blade i lille kvartformat. Snells breviar er med sine (oprindelig) lidt over 1000 sider ikke blot først, men også størst. Nogle få andre bøger tæller omkring 150 blade: Kanutus' (Knuds) udgave af Jyske Lov, Saxo på plattysk og et næsten tabt Psalterium. Så daler kurven rask videre og ender med 13 pjecer på 16 eller færre blade – især Ghemens småskrifter.

50 titler har næsten præcis 100 blade i snit, og med fradrag af ni liturgiske værker er der c. 40 titler med kun 50 blade i snit. Der er altså tale om en meget stor spredning i omfang. Man skal ikke tro, det var munkefolianter det hele; men i større sammenhæng var der procentvis flere folianter og færre oktaver i datiden end i vort materiale.

Format. Formatansættelsen af gamle bøger sker ikke ved hjælp af et centimetermål. Det eneste kriterium er vandlinierne i papiret. Dette fremstilles som bekendt ved at man »skovlede« papirmassen op i formen, som var en metalbakke med en si eller rist. Den havde på langs millimetertætte metaltråde, på tværs som støtte for dem en kraftig tråd omtrent pr. tommes. »Kædelinierne« fra disse går følgende på tværs af formens brede storfolioformat. Ved simpel foldning fås en slank folio med lodrette kædelinier, en bred kvart med vandrette og atter en slank oktav med lodrette linier. Andre formater forekommer ikke i vort materiale. Eventuelle vandmærker fremkom ved figurer nittet på trådnettet; der er ærlig talt ikke taget hensyn til dem her.

Der var en tendens til at arbejde med to størrelser forme og altså (målt i cm) med to sæt formater, jf. billedteksterne. Men fælles bliver det efterhånden, at der var otte blade i oktavformat og fire i kvartformat. I en vis forstand var der også to blade i folioformat, men det er for lidt at hæfte i, så man lagde flere folioark indeni hinanden, oprindelig gerne fem, siden fire.

Der var dog især i den tidlige tid variationsmuligheder. Man kunne fx skære ark over og kombinere hele og



1. Storfolio-papirformatet er lagt sammen til folioformat, 2 blade. Tre ark er lagt indeni hinanden, så bogbinderen har et ordentligt læg at hæfte i.

2. Arket er foldet to gange til kvartformat, 4 blade. Kan suppleres med to eller fire blade, hvis det findes praktisk at have tykkere læg.

3. Arket er foldet tre gange til oktavformat, 8 blade. Velkendt fra opskæring af almindelige bøger: De første fire blade er kun sammenhængende foroven, de fire sidste desuden foran.

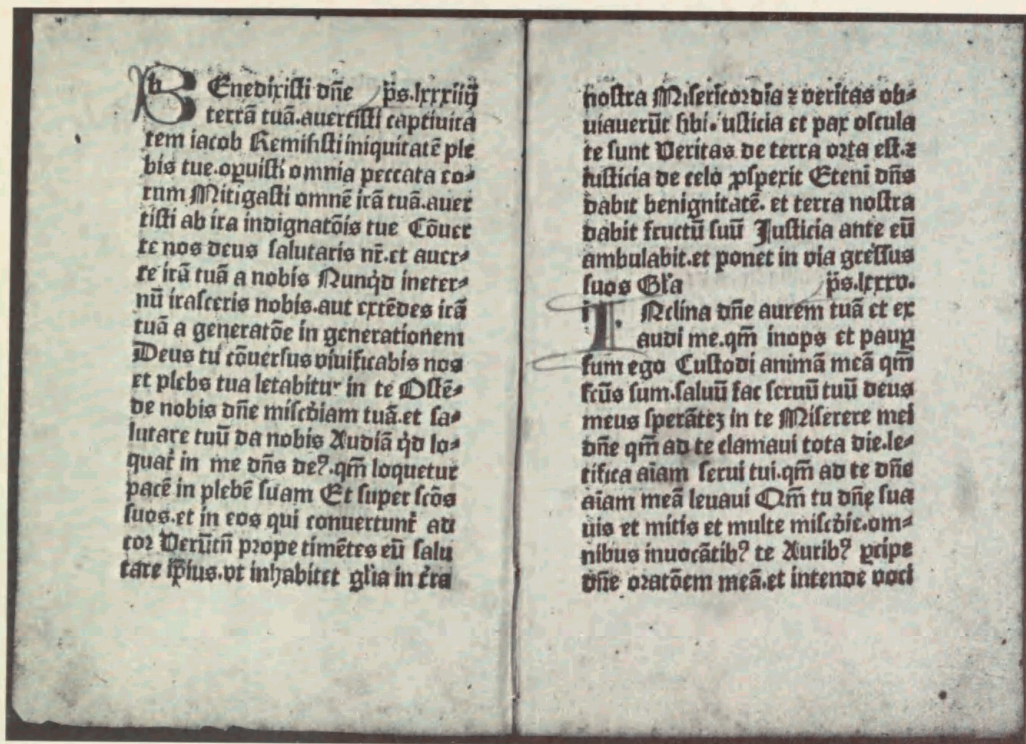
halve ark, eller man kunne lægge hele ark indeni hinanden. Derfor er bøger i oktavformat i vort materiale undertiden fremstillet med kun fire blade, kvartbøger med fire, seks eller (sjældent) otte blade pr. ark.

Proportion. Hovedreglen om den brede 4° mellem de smalle 2° og 8° betyder, at 4° i ringere grad end de andre formater svarer til vor tids funktionelt og æstetisk motiverede smag for slanke formater omkring det gyldne snit.

Spørger man om klummeplaceringen på papiret, så er der oftest langt til de generøse marginforhold bygget på enkle konstruktioner, som man roser

fx Jenson i Venezia og andre inkunabeltrykkere for. Papirprisen vejede nemlig tungt i kalkulen, og det opmuntrede ikke den lille vandrende trykker til ødselhed. Man sparede også skind ved at beskære hårdt og havde måske allerede dengang et lidet frynsegode ved at sælge spildpapir til genbrug. Og hvad de samtidige bogbinderes knive ikke åd, det åd de private og bibliotekariske ombinderes i sene århundreder uden sans for hvad de bortskar af harmoni og gamle tilskrifter, blot for at få et nyt og gerne uniformt bind om en måske glimrende bevaret palæotyp. Biblioteket som barok eller nyklassisk indendørsarkitektur . . .

Bøger med befriende smukke marginproportioner, rummeligere end vore dages gennemsnit, er følgelig få. Det benyttede eksemplar af Saxo kan ikke have været meget større, der er ubeskårne blade forneden; noget lignende gælder Remigius 1486, Blonys præstehåndbog og Michaels rimværker. Og man skal ikke lade sig narre af bogbindernes overgreb: Fragmentet



af Ghemens Psalterium, der er fundet i et bind i Landsarkivet for Sjælland, har været brugt til bindfoer og må have været overskudsark, skønt der er malede initialer; og det er trods det lille format en helt statelig bog.

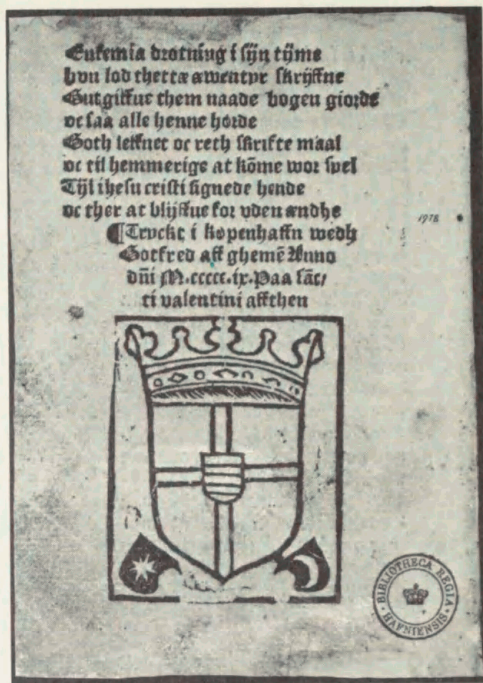
Skrifter og satsbehandling

Vort materiale kan bortset fra enkelte romertal kun byde på to antikva-ord: forfatternavnet iohannes pfefferchorn over et træsnit på side 2 af hans bog (Poul Ræff 1516), først 1538 får vi den første bog sat med antikva i Danmark (Roskilde). Kursiv er det for tidligt at vente sig (Venezia 1501, som brødskrift hos os første gang Malmø 1533), og selv fraktur hører knap og nap perioden til; som kalligrafisk præget

LN 222. *Psalterium*. [Kbh.: Gotfred af Ghemen, 1505]. 8°. Kol.br. 63 mm. 30 delvis beskårne blade af opr. c.158 blev 1894 fundet som bindfoer i Landsarkivet for Sjælland og viser dels den største af Ghemens to gængse skrifter, dels de smukke oprindelige proportioner: en klumme på 98×63 mm harmonisk anbragt på formatet 136×95 mm. Den røde pensel har været der, i dette tilfælde altså før bogen blev indbundet.

pragtskrift findes den i Tyskland i 1510erne og smitter hos os af i enkelte titellinier hos B.Blumme. Han har desuden æren af nogle græske ord – men havde han græsk komplet? blev han skuffet af manglende behov derfor? eller skaffede han netop de nødvendige typer udenlands? (LN 71).

Med disse diminutive omend fremadpegende undtagelser er alle skrifter



LN 67. Flores og Blanseflor. Kbh.: Gotfred af Ghemen, 13.2.1509. 8°. Kol.br. 63 mm. Sidste side af den versificerede ridderroman. Ghemens mindre skrift, kolofon og bogtrykkermærke.

indtil 1522 altså gotiske, og uden at gå i enkeltheder skelner man let nogle grupper: Den af lodrette stave dominerede tekstur (se ill. s. 81, 85), kendt siden Gutenbergs bibler og anvendt både i pompøse og mere beskedne former. Den som navnet antyder blødere rotunda (se ill. s. 2, 76), iøjnefaldende hos Arndes. Mindre udprægede tekstur-varianter som i breviarerne eller som Ghemens to former for »Duitschrift« (se ill. s. 73 og 74). Og bastardskrifter, hvortil kan henregnes schwabacher (se ill. s. 80), første gang i Saxo, og en meget iøjnefaldende fransk-gotisk skrift, der dukker op hos Ræff og fortsætter til midt i århun-

dredet. Ofte var bastardskrifter gjort efter lokale skriftformer til brug især på modersmålet.

Bemærkninger i billedunderskrifterne må orientere i emnet i stedet for en nærmere analyse.

Kneben sats er enerådende. Og den fra håndskrifterne nedarvede prisværdige praksis stødte omgående på vanskeligheder i Gutenbergs værksted. Stor skrift og smalle spalter kan nemlig ikke forenes med kneben sats – se bare på de mindre vellykkede linier i denne bog! Skriverens trænedede øje og hånd måtte da klemme eller brede skriften en anelse eller bruge nogle af de forkortelser, som allerede florerede i håndskrifter; man sparede foruden tid også plads, dvs. materiale, dvs. penge.

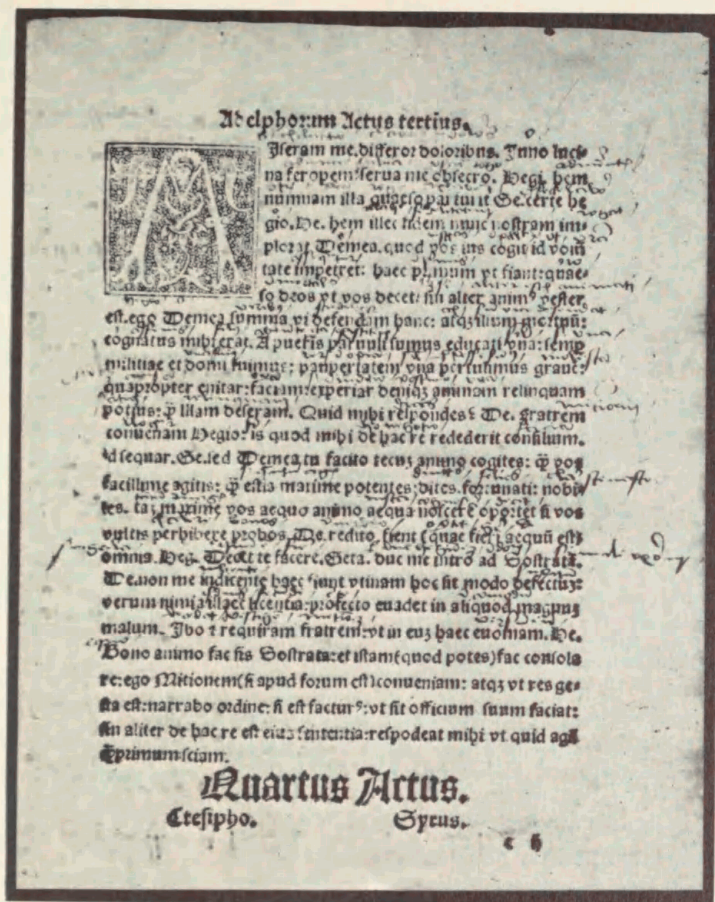
Blyet kunne ikke klemmes, men forkortelser kunne man bruge, og gik det højt, kunne man – også i vore missaler – have dobbeltbogstaver med en fælles lodret stav, eller varianter af et bogstav. Gutenberg havde til den 42-liniede Bibels store og lille alfabet plus skilletegn ikke c. 60, men c. 250 forskellige typer og opnåede derved det forbilledligt egale satsbillede.

I de ældste danske bøger vil næppe noget blad udover visse titelblade præsentere sig uden forkortelser. Hyppigst ses stregen over n, m eller vokal, gerne som tegn for påfølgende n eller m (man må altså kunne sproget); den romerske syvtalslignende forkortelse for *et* (og); det tilsyneladende note-nital, der betyder *-us*; og blandt hårdere forkortelser *xp-* for *Christ-* (egl. græsk *chr-*).

Forkortelser aftog stærkt gennem tiderne. Streg over n og m kan rent undtagelsesvis ses endnu omkring

LN 267. Terentius: *Adelphorum comedia*. Khb.: Balthasar Blumme, 1522. 4°. Kol.br. 90 mm. Foroven klummetitel, forneden overskrift og personangivelse til 4. akt. Forkortede personangivelser og replikker, alt omløbende.

Selv den i vore øjne normale linieafstand er udtryk for, at bogen er en skolebog beregnet til annotation, og eksemplaret er da også næsten hele vejen forsynet med notater. Niels Hastrup oplyser, at det mest er enkeltord, de være sig fra diktat, ordbog eller kommenteret udgave; de er ikke nødvendigvis »lettere« end de trykte ord, men tilsigter at udvide elevens ordforråd (over *cognatum* og *paupertatem* er fx. tilskrevet *affinis* og *inopiam*). — »Brødrenes Komædie« fra 2. årh. f. K. indeholder en diskussion om lydighed eller ansvarlighed som opdragelsens mål; humanisterne lod komedien indgå i deres argumentation for sidstnævnte.



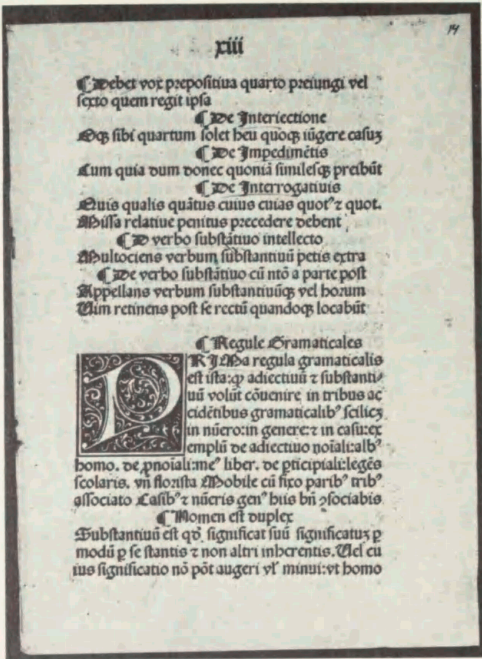
1900 og undertiden på bogrygge i en »bogstavelig« talt snæver vending.

På den anden led, altså linieafstanden, sparede man ligeså konsekvent. *Kompres* er som kneben sats praktisk enerådende. En undtagelse for udseendets skyld er vist kun Gablers digt til Christian II – vel udfra den betragtning, at når teksten hverken kan fylde mere eller mindre end fire blade, kan man ligeså godt udfylde pladsen lidt rundhåndet.

Derudover har luft den særlige grund, at bogen er beregnet på undervisning, på tilskrivning. Iøjnefald-

dende i Peder Laales ordsprog, hvor de latinsk-danske liniepar er skilt af en hel blank linie (se s. 102); men blot et par punkts skydning som i B. Blummes udgave af Matthæus og af en Terents-komædie har dette formål, og den unike Terents har da også noter mellem linierne næsten hele vejen – et faktum, som med tidstypisk ensidig interesse for bogtrykshistorie ikke nævnes med en sætning i den opsats, hvori den glemte bog præsenteredes i 1914.

Samme Terents mangler derimod den luft *udenom* klummen, der ellers hører vers til. Komædien er simpelt-



LN 229. *Remigius seu Dominus que pars*. Slesvig: Stephan Arndes, [1486] 4°. Kol.br. 88-90 mm. – Smuk rotunda med initialer over 4, på side 1 over 8 linier; let rubriceret. Denne latingrammatik, hvis eneste dublet gik tabt i Lübeck under krigen, var oprindeligt indb. s.m. Ghemens tre grammatikker af munken Tideke Hansen i Skovkloster; adsplittet af T. Klevenfeldt i 18. årh.

hen trykt omløbende, modsat tidens andre bøger på vers: Rimkrøniken, Sjælens Kæremaal, Michaels digte og Brants latinske digt om passionen i skiftende versmåle.

Inde i den skære sats savnede man dengang fremhævelsesmuligheder. Forholdet fraktur/schwabacher, antikva/kursiv var ikke etableret; ejheller kombinerede man som i 17. århundrede to skriftgrader, og spatiering lå over 250 år fremme i tiden. Kun en mulighed stod åben: kraftige storbogstaver ikke blot ved afsnitsbegyndelse, men inde i sætten, eller de såkaldte

rubriceringstegn i stedet for »ny linie«; de havde gerne c-form, fordi de oprindeligt var forkortelse for capitulum. Derimod ejede danske trykkere endnu ikke de dekorative blad- eller blomsterlignende ornamentter (røskener), som kendes fra renæssancens, barokkens og rococoens tryk.

Ved afsnitsindledninger havde man derimod rige muligheder i form af *initialer* over to, fire, ja ti linier. De såkaldte lombarder havde bare få og bollede forsiringer, mens andre var indslunget i ornamentter i kvadratisk ramme. Store initialer viger pragmatisk for mindre, hvis der kun er et par linier tilbage på siden. De sene trykkere havde store figurerede initialer med rigsvåben eller egentlig billedlige motiver indbygget. Malede initialer trængtes således rask tilbage, og de trykte har deres egen stilhistorie.

Overskrifter i brødskrift eller (som Terents-udgaven) i større grader var hyppige. Man ofrede sjældent luft over eller under dem, og det egentlige blikfang for afsnittet var snarere et initial end den foregående lille overskrift – således allerede i Snells pjece af Caoursin. Nærmest i 18. eller 19. århundredes stil er Pfefferkorns pjece, hvor et resumé foran hvert kapitel ikke blot har blank linie før og efter, men indrykning af alle linier – trist kun, at det er et antisemitisk skrift, der således indbyder læseren. Kendt helt op i vor tid er også Saxo-udgavens praksis: at første linie i kapitlet sættes med store bogstaver, skønt den jo ender på et tilfældigt sted i teksten.

En finesse frembyder Lage Urnes Statuta synodalia fra Poul Ræff, altså samme trykker som Pfefferkorns – en bog som Lauritz Nielsen kun kendte

fra

fra en gammel afskrift, men som i 1937 dukkede op i et udenlandsk bogbind i Oslo. Foran hver paragraf er der en blank linie, og der indledes med et rubriktegn. Men hvis den foregående udgangslinie er kort, sættes den hen til højre (ligesom visse kapiteloverskrifter i datidens skrevne og trykte bøger). Så beholder den næste paragrafs indledning sin karakter, samtidig med at der spares plads. Man kan se det samme i ihvertfald een bog med funktionalistisk typografi som løsning på den stils dilemma: at man ikke vil have indrykning, men også nødvendig tabe den overskuelighed, indrykningen giver. (Philipp Albinus: Grundsätzliches zur neuen Typographie, Berlin 1929).

Horeunger accepteres og ses endog over store overskrifter eller indledninger fx i Saxo. Nyere krav om (helst) tre linier tekst under en overskrift er nyere. Teksten er jo et forløb, og en overskrift nederst på en side føles (er) ikke ulogisk. Der er således fjerne og ærværdige aner for den samme praksis i Betænkning om finanslovsforslaget for 1982, fremstillet med alternativ satsmetode med afsnitoverskrifter i brødskriftens kursiv, normalt med en linies mellemslag før og efter.

Udenom klummen

Signaturer, normalt anbragt under klummen, er en tysk opfindelse og en fast praksis i vore bøger, i Missale Slesvicense dog kun som bladsignatur a-i på de to canon-pergamentark. De har formen bogstav + (romer)tal, som skik var til c. 1800. Man signerer ikke som sidenhen halvdelen + 1 af arkets blade (hvis de er i orden, må resten af arket være det), ej heller som

nu 1. og evt. 2. blad, men veksler friere. Signaturen havde en praktisk funktion for bogbinderen og blev som bekendt ikke slået ud af blad- eller sidetal. Se f.eks. side 73.

Kustoder, et par stavelser af næste side trykt under klummen, fandtes i et vist omfang i håndskrifter, mest arkvis, ikke sidevis. De gik ikke uden videre med over i bogtrykket. I Danmark findes de først fra 1528 og forsvinder først helt efter 1800. De vejleder, deraf navnet – måske især ved højtlesning.

Marginaler er brugt i Ghemens lovudgaver (kapitelnumre) og i Rimkrøniken 1508 (numre på kongerne svarende til registrets). Indenfor klummen, men med funktion som marginaler, findes bibelhenviisninger i Michaels rimværker (i bagkant, faktisk en slags noter). Noter findes ellers kun i Knuds lovudgave som petit under lovkapitlerne; tiden kendte ellers til smukke typografiske løsninger i direkte forlængelse af håndskriftpraksis.

Paginerer bruges næsten aldrig i 15. århundrede og i Danmark ikke i vor periode, skønt sidetal var kendt i visse håndskrifter. *Foliering* (bladtal) er gængs i håndskrifter, men sjældne i vore bøger. Slesvig-missalet har bladtal A1-xx, B1-xx osv., svarende til 2½ ark, mærkeligt; Københavner-missalet har alm. bladtal hen til canon-delen (tilfældigvis svarende til a8-z8), derefter 119 blade uden numre eller klummetitler! Utvivlsomt er de to hoveddele af den store bog fremstillet sideløbende, og signaturerne tager fat fra A efter canon-delen, men det har nu været en grumme upraktisk bog at finde rundt i foran alteret. Enkelte andre liturgiske tryk har bladtal,

MARGIN

Erik Dal

ligeledes Hortulus og allerede de små Arndes-tryk fra 1486.

Levende klummetitler er sjældne, skønt velkendt som rubrikatorarbejde i håndskrifter. Undertiden har blad-tallene karakter af klummetitel, nemlig hvis der som i Missale Hafniense står *Folium / xxv*, på de to sider; men hvorfor var man årtier om at indføre sidetal? En bog har versallinier, mere til pynt end til nytte, dels fordi de er svære at læse, dels fordi man vel ved, hvilken bog man sidder med: *Evangelium / Secundum Matthæum*; men vi har jo endnu bøger med ligeså idéløs anvendelse af dette hjælpemiddel. Adelphoe har *P. Terentii Comici / Actus primus (-quintus)*, det er da bedre. *Hortulus / Synonymorum* må regnes for levende klummetitel, da et mindre afsnit tilsidst har anden ordlyd. Blony, Canon, Ghemens to lovbøger og Missale Nidrosiense har imidlertid gennemarbejdede klummetitler over opslag, over side eller fleksibelt varierende over side og spalte; det var jo bøger til særlig brug. Canon er uimodståelig i sin praktiske nonchalance: Spalterne blad 44b er ombyttet, og sætteren har sparet møjen ved at få dem på plads ved at sætte *Secunda columna* over den venstre og *Prima columna* over den højre!

Det kan tilføjes, at *spaltesats* kun forekommer i de liturgiske bøger og hos Blony, i alle tilfælde vist af hensyn til læsefunktion og overskuelighed, måske dog, som Konrad Haebler formoder, simpelthen af reverens for Gutenbergs bibler og den håndskrift-tradition, de konkurrerede sig ind i.

De første og sidste blade

Titelbladet. Mange håndskrifter og mange inkunabler går lige til sagen med titlen i brødskrift øverst blad 1 og sammenhængende tekstsider under. Ofte er den egentlige titel dækket af ordene »Her begynder . . .«, »Incipit . . .« eller længere og sirligere formuler. Men snart opdagede man, at den første side bør skånes for smuds og slid (det varer jo længe, før samtlige ark er trykt), og man holder så det første blad blankt eller med en kort titel som vor smudstitel. Dette stadium er forladt i vore bøger bortset fra 1480ertrykkene og Ghemens Donat, der end ikke har en overskrift. Side 1 er blevet til et titelblad med stor skrift, en flot satstrekant, et træsnit, nogle rammestykker.

Stadig er den egentlige titel ikke altid trukket frem, hverken sprogligt eller typografisk. Det sker. Men oftere har man som hos Ghemen: »Her begynder de femten steder . . .« eller værre: »Gudelige bønner« omtrent midt i en smøre på næsten 50 ord med brødskrift. Få er så klare som Johann Snell, der i Caoursin 1482 nok begynder med ordet Incipit, men derefter uden omsvøb oplyser om forfatteren, hans stilling og bogens titel.

Register. Ordet og sagen stammer fra spaltede lister over begyndelsesord i ark eller afsnit, trykt for bogbindernes eller rubrikatorens skyld i italienske bøger. Disse lister bortfaldt med signaturernes indførelse.

Register i vor forstand har kun enkelte af bøgerne. De danske kongers navne står alfabetisk i register i Rimkrøniken 1495, i udg. 1504 degenere-ret til at stå i bogens rækkefølge. Blonys håndbog har en tabula bagi, og

Capitule seruande circa predicā

nō in doctis aut p̄suabilibus
humāi sapientie verbis sed in
doctrina spiritus recurreo et q̄
iuxta Iſido. de sum. bo. li. iiij.
ſcietur sacra ſcriptura ſpon-
tam ſapientia ambire. Igno-
ſciam igit doctores ſup̄ ſili et
materiam ruditate. que nō ipſie
ſed ſimplicibus dirigit. Grati-
ſim ſimplicis quom̄ p̄fectui
p̄ſens opusclari deſignatur.
Sed et ipſi reuerendiſſimi pa-
tres et dñi archiepiſcopi. epi-
ſcopi q̄ ſilii dicitur et ma-
giſtri ſi qua bene ſcripta in p̄-
ſenti tractatu inueniā appo-
bare dignentur gratioſe. que
vero deſoſa. vndōſa aut per-
plexā dedarēt. dilucidēt et in-
terpretarēt. In ſup̄ que min-
deme poſita fuerim corrigant
et emendat occupatiōi poſi-
tū ignomiantie aſſcribentes et
reſpon. Teſtis enī deus ē et au-
geli et me gratior et aduie
nō ſolum diuerſis. vniuerſam
ſubſtantiem aduerſis protunc
occupatam fuiſſe negotia. et
niſi p̄ſa durice manū ſubul-
tas. niſi diuina gr̄a miſericordie
animū laetitiam eſtortuſſet.
nequaquā nauſe. Joſa imbeci-
lip animi tymba p̄p̄iſe cona

etibus sub anhelo pectoris sala-
tarem cuncta fuiſſet ad poſiti-
ſortu: poſituro ve quiſquis
iſta legeris. mei peccatoris re-
codario. exorans dñm vt non
p̄ ſi in induſtrioſo labori q̄ pi-
lantis affectu quo cunctis
chriſti ſidelibus proficere cona-
bar mercedem p̄ſentis omni-
bus fideliter i vinea ſua labo-
rantibus p̄miſſam largiri di-
gnēſ tempore oportano.

**Suſcipe completi labores o-
chuiſte laboris.**

**Quas cordis lati vor ſubdi-
ta reddito amoue.**

**Sis merces operi quātō ſatis-
cta legentis.**

**Que iungat ſuperis nos to-
to robore mentis.**

**ſimis tractatus petriſilla
de adminiſtratione ſacramenti
ſouū. de reſponſo et oſſiſi miſſa
de dicendis hōis canonicis.
de q̄ cenſura ecclēſiaſticā cano-
nicis obſeruandis. Impuſſus
per Iſidoroſ bandis. Anno
dñi. M. d. ij.**

Tabula

Tabula huius

tractatus.

De ſacramētō in genere. fo. ij.

Quid ſit ſacramētū et quot
ſint. fo. ij.

De ſacramēto baptiſimi. fo. iij.

Baptiſmū quomodo diſſin-
atur. fo. iij.

De baptiſmi acceſſu. fo. vi.

De cauſis circa hoc ſacramē-
tum ſeruandis. fo. vi.

De catheciſmo et crociſmo.
fo. viij.

De modo baptiſandi. fo. ix.

De ſacramēto cōfirmatiōis.
fo. xij.

Que ſint de ſubſtantiā huius
ſacramētis. fo. xij.

De accedēdo circa ſacramē-
tum cōfirmatiōis. fo. xv.

Capitule huius ſacramētis. fo. xvi.

De ſacramēto eucharistię. fo.
lxx. xvi.

De credēdo circa hoc ſacra-
mētū. fo. xv.

De cauſis ſeruandis circa hoc
ſacramētum et parte ſamen-
tū. fo. xxi.

De cauſis ſeruandis et parte
ſacerdotū. hoc ſacramētū cōfi-
rentis vel cōficiētis. fo. xxvi.

De ſacramēto p̄nitę. fo. xxx.

De cōſtitūe que eſt p̄nitę p̄
penitentię. fo. xxxi.

De cōſſeſſionis nunc ſequitur.
fo. xxxij.

De modo audiēdi cōſeſſio-
nes. fo. xxxij.

De caſibz ad papam p̄ſenten-
tibus. fo. xxxvi.

Caſus epiſcopales nūc ſequi-
tur. fo. xxxvi.

De ſatiſſactione que eſt ſeruis
p̄nitę. fo. xxxviij.

De penitentię inuigēdo ſum
canones. fo. xxxix.

De reſtitutione ablatōrum in
ſatiſſactione. fo. xl.

Capitule et parte cōſentis ſer-
uande. fo. xliij.

De cauſis ſeruandis et parte
cōſeſſionis. fo. xliij.

De penitentię inſirmoſ et de
cedēdo de hac vita. fo. xliij.

Quōd ſacerdos ſi habere debe-
at erga inſirmoſ. fo. xliij.

Regule quibus p̄ſa moralia
atq̄ venialia ſunt cōgnofcen-
da. fo. li.

De ſacramēto extreme vni-
ctōis. fo. liij.

De ſacramēto ordinis. fo. lvi.

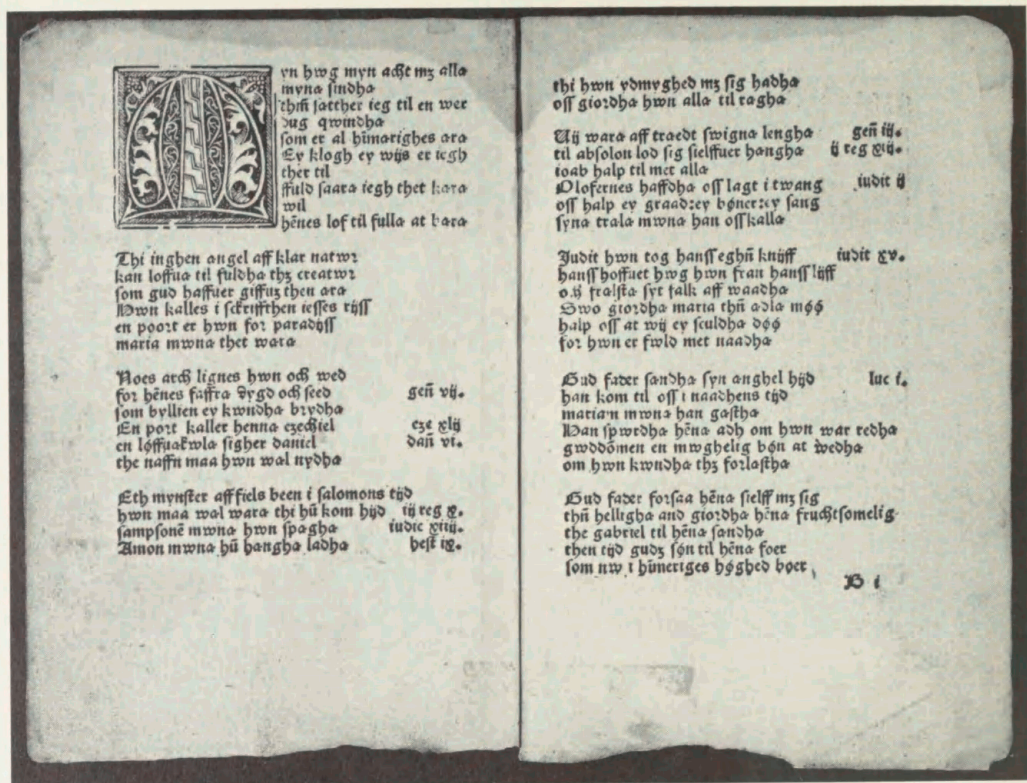
De accedēdo huius ſacra-
mētū. fo. lvij.

den henviser til bladtal, skønt disse ikke er trykt i bogen; og der findes register foran i Missale Slesvicense, bagi Manuale curatorum Roschildense og foran hver »bog« i lovene. Det er vist alt. Anden *speciel sats* er udfoldet i liturgibøgernes kalenderafsnit og i Hortulus' ordkolonner. Derimod skal man ikke tro, at grammatiske bøjningsmønstre opstilles i skema. Der er tilløb allerede i Remigius og et par steder i Murellius, ellers går tingene deres ubarmhjertige gang i omløbende sats og endda med forkortelser også i selve de bøjede ord, der skal indlæres. Her øjnes materialebesparelsen kun altfor tydeligt, og faktisk var det først det pædagogisk avancerede universitet i Giessen, der kort efter 1600

LN 19. [Nic. de Blony:] *Medicina Spiritualis*. [Slesvig eller Ribe?:] Matthæus Brandis 1502. Kol.br. 95-98 mm. – Sidste tekstsider med et vers, kolofon samt, som klummetitlen viser, register med henvisninger til bladtal, skønt sådanne ikke er trykt i bogen. Første danske schwabacher som brødskrift, missalskrift til klummetitel. Lille malet ornament foran Tabula. Det unike, perfekt bevarede eksemplar har kun een tilskrift: Sum Johannis Thomæ Ripensis; det er vel salmebogsudgiveren Hans Thomissøn.

begyndte at arbejde med bøjningsskemaer og andre funktionslætelser i grammatikker.

Kolofon findes i næsten alle de gamle bøger. LN-listen bagi denne bog viser umiddelbart ved [], hvilke data der ikke findes i bøgerne, enten fordi de aldrig har stået der, eller fordi kolo-



LN 177. Michael: *Expositio super rosario beatæ Mariæ virginis*. Kbh.: Poul Ræff, 6.2.1515. 4°. Kol.br. 93 mm. Blandet schwabacher, bibelhenvisninger i bagkant. Hver normalside rummer 4 strofer + 1 linie; det kan vist kun forklares ved, at fortalen har overskrift + 4 strofer, og så er man blevet ved sådan! Typen æ er et a med punkt omtrent som Ghemens; æ var fremmed for de kontinentale skriftskærere. Bogen er altid indbundet med Michaels to andre danske rimværker og jomfru Maria; dette eksemplar er ifl. en stor indskrift købt af pastor Erasmus Kaurencius (Rasmus Larsen) for en mark i Odense 1514(!) Enkelte vers af Michael findes i Den danske Salmebog 1953.

fonbladet er forsvundet. Kolofonen kan ikke forbavse, thi hvordan skulle trykkeren, der ofte også var boghandler, bedre markere sin indsats? Datoen kan være angivet som vi gør, eller i

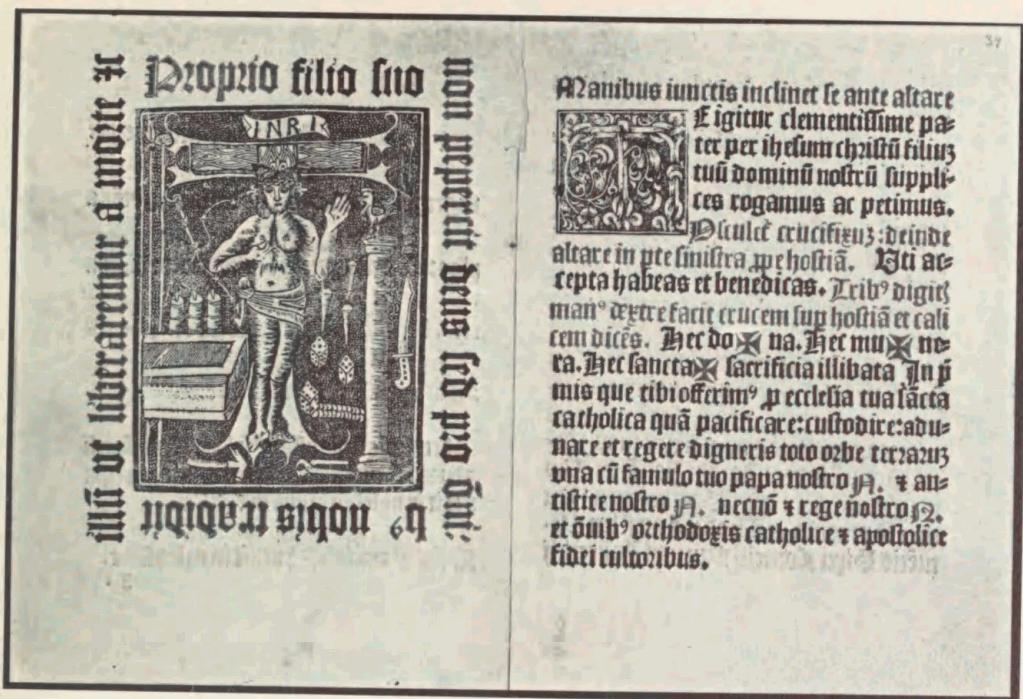
thi hwn ydmyghed mz sig hadha
off giordha hwn allo til togba

Thi waz aff traedt swigna lengha geu iij.
til abfolou lod sig selfuær hongha ij reg gij.
ioab halp til met alle
Dlofenes haffdha off lagt i twang iudit ij
off halp ey graadrey bñerey sang
fyna trala mwna han offkalla

Judit hwn tog hanff eghñ knuff iudit xv.
hanff haffuæt hwg hwn fran hanff luff
o.ij frelsta fyr salt aff waadha
Swo giordha maria thñ adla mss
halp off at wñ ey sculdha dss
for hwn er fwiid met naadha

Sud fader sandha syn anghel hñd luc i.
han kom til off i naadbens tid
marian mwna han gastha
Kwan spwedha hēna adh om hwn war redha
grwddōmen en mnghelig bñn at wedha
om hwn kwndha thz forloftba

Sud fader forsaæ hēna selfz mz sig
thñ helligha and giordha hēna fruchtsomelig
the gabriel til hēna sandha
then tid gudz sñn til hēna for
som ny i hñneriges hysped boer



eller helstuderede mænd, således var Poul Ræff magister, kannik og i visse år universitetets rektor. Latin måtte de jo kunne.

Af stor symptomatisk interesse er iøvrigt Ræffs udgave af Murmellius' m. fl. lærebøger. I kolofonen gentages forfattere og titler, trykkeren optræder kun som P. R., til gengæld oplyses det bagpå titelbladet, at bogen sælges i København i hr. Povl Ræffs hus. Her anslås to tendenser: at den slags oplysninger forskydes fra sidste til første blad af en bog og, vigtigere, at sælgeren og ikke trykkeren er den der henvender sig til publikum og evt. sætter sit firmamærke på den. (Det er selvfølgelig underordnet, at de to personer her er identiske.). Også Ghemens kendte bogtrykkermærke finder nu og da vej til titelsiden, dog uden hans

LN 38. *Canon Roschildensis*. Nyborg: Poul Ræff, 17.5.1522. 4°. Kol.br. 120 mm. – Kånon- og missal-typer (texturer), andre dele af bogen tospaltet med fransk-gotisk. Kånon-billedet med passionsattributterne er nok ligesom initialiet metalsnit. Bunden er prikket for at undgå større sorte flader.

navn. Lad emnet være afrundet med den usædvanlige kolofon i Ghemens Rimkrønike udg. 1508 (nutidig retskrivning):

Her er udtrykt og vind lagt på
de gerninger store og somme små,
som konger af Danmark i deres tid
hver ved sig haver haft til id.
M.femhundrede på det ottende år
på påskeaften, som var i går,
da var denne krønike trykt af ny
ved Gotfred af Ghemen

i København by.

KL		Januarius habet xxxi dies			
19	3	A	iiii	Circūcisio dñi	a
8	b	iiii	iii	Octana sci stephani	b
11	c	iii	ii	Octana sci iohānis e.	c
16	d	ii	i	Octana scōz inoçētū	d
5	19	e	Nonas	Epiphania dñi	e
8	f	viii		Epiphania dñi	f
13	g	vii		Epiphania dñi	g
2	16	A	vi	Epiphania dñi	A
5	b	v		Epiphania dñi	b
10	c	iiii		Pauli pmi heremite et cōfesi	c
13	d	iii			d
18	e	ii			e
7	f	i		Octana epiphanie	f
10	g	ix		Felicitis cōfesi. Februarij	g
15	A	viii			A
4	18	b	vii	Marcelli papez mari	b
7	c	vi		Anthoni cōfesi: rabbar	c
12	d	v		Prisce virgīs	d
1	15	e	iiii		e
4	f	iii		Fabiani ⁊ sebastiani mar:	f
9	g	ii		Agnetis virgīs	g
12	A	i		Aucentij martiris	A
17	b	xx		Traslatio sci clemētis	b
6	c	ix			c
9	d	viii		Conuersio sci pauli	d
14	e	vii			e
3	17	f	vi		f
6	g	v		Agnetis scō	g
11	A	iiii		Desponsationis marie et ioseph	A
14	b	iii			b
19	c	ii			c

Roctis hore xvi dñi viii

LN 25. *Breviarium Aarhusiense*. Aarhus: Melchior Blumme, 16.5.1519. 4°. Kol.br. 101 mm. – Kalendariet begynder for hver måned med initialerne KL (Kalendae, den 1.) og er iøvrigt sat med den kraftigste af bogens to breviartyper. Dernæst følger en række kalendertekniske tal og tegn; datoerne med romertal og efter den romerske kalender; og oplysninger om dagens helgen el. lg., deriblandt Aarhus' skytshelgen Clemens. På denne og foregående ill. betegner bleg tone rødt tryk.

Bogmaling og farvetryk

Under større boglige og kunstneriske forhold end de hjemlige var der en betragtelig overlappning mellem de forskellige bogfremstilleres område. Ikke blot levede den skrevne bog i årtier jævnsides med den trykte. Men både de mere beskedne og de mere eksklusive håndskriftfolk havde opgaver og til tider store opgaver i 15. og 16. århundredes trykte bøger.

Ofte gennemgik en »rubrikator« – ordet er allerede brugt i Thelma Jexlevs og dette kapitel – det blækskrevne håndskrift med rød dækfarve, malede nogle rutinemæssige initialer på dertil beregnede pladser og satte en streg gennem store bogstaver efter punktum; det tjente til at overskue den tætte tekst med få liniebrud. Farven var gerne zinnoberrød, latin *ruber*, deraf rubricering om processen og

senere om inddelinger iøvrigt. Også de tidlige bogtrykkere kunne efterlade et felt til indmaling af et initial; evt. skrev eller trykte man et lille bogstav som vejledning. Denne vejledning findes i vort materiale kun hos Ghemen (7 gange incl. hans tre første bøger), og disse bøger har faktisk fået deres malede initialer, ofte desuden rød streg under kapitlers nummer eller titel, ligeså enkelte andre pænere bøger: Remigius, Blony, 1. udg. af Knuds lovudgave. Men ofte nok blev feltet stående tomt for stedse, således i Caoursin 1482 og endnu Missale Hafniense 1510. Hurtigt vandt imidlertid de trykte initialer indpas, og med dem bortfaldt rubrikators arbejde.

Kun de store ældste bøger udfolder sig lidt mere: Arndes' missale har foruden rødt tryk malede initialer i rødt og *blåt*, og breviarets første tekstside har rigtig marginaludsmykning, hvis farver desværre mangler i den foreliggende mikrofilm. Snells mindre prægtige breviar har et stort F udmalet med grønt, gult og hvidt.

Spørgsmålet om rødt var ikke blot et spørgsmål om prydelighed og afsnitsmarkering. Man kunne have praktisk brug for fremhævelser, og håndskrifterne havde haft røde ord og afsnit efter behov. Derfor trykte Gutenberg røde linier i sin 42-liniede Bibel, men opgav det efter første ark (fagforeningsvrøvl?). Vore trykkere havde ikke råd til pynt; men i liturgibøgerne var der ingen vej udenom, fordi man i omløbende sats ustandselig skiftede mellem læsetekster, sangtekster og vejledninger for liturgen. De vejledende tegn og ord tryktes rødt, ligeledes mange initialer, kalenderoplysninger m. v. Man kan finde lange læse-

stykker, hele sorte sider, men ellers er der glatvæk 5, 10, måske over 30 bogstaver, ord eller sætninger trykt i rødt pr. side. En voldsom komplikation, der hænger sammen med savnet af fremhævelsesskrifter.

Så spættede sider kunne ikke i praksis indfarves med to farver pr. tryk, så man måtte hitte på noget andet, og flere teknikker kendes. Trykning med masker, der først dækkede det utrykte sorte og bagefter det frisktrykte røde, var een mulighed, opsætning af rødt og sort hver for sig en anden. I begge tilfælde kræves stor nøjagtighed, hvis rødt og sort ikke skal være forskudt for hinanden – som velkendt fra alt senere farvetryk.

En bestemt slags sats tryktes dengang gerne i rødt og sort, nemlig *noder* (mest røde linier og sorte nodetyper). Vi nåede ikke så vidt. Ræff bruger 3- og 4-liniede nodesystemer i rødt eller sort, sammensat af stykker à knap 4 cicero, men noderne må man selv skrive! Det gælder LN 38 og 182. Træskårne melodier (*noder + linier*) dukker op i 1530'erne, nodetyper i 1569.

Træsnit

Over 30 af vore 50 bøger har træsnit (eller metalafstøbninger af sådanne), men ingen er illustrerede bøger, hvis man derved forstår en bog med et vist antal billeder fordelt i og svarende til teksten. Der bydes på een eller to figurer foran eller bagi bogen, desuden canon-billeder og figurerede initialer eller rammestykker. Det kan siges med det samme, at intet træsnit i disse bøger er illumineret hverken med dækfarve eller gennemsigtig farve. Ejheller er de trykt rødt bortset fra visse initialer.



LN 110. Kanutus: *Expositiones circa leges Jutiæ*. Ribe: Matthæus Brandis, 24.5.1504. Bredde 94 mm. – Jydske Lov på latin og dansk med biskop Knuds kommentarer slutter med dette billede, som er et mærkeligt stykke middelalderlig »modkultur«: Bønfaldende mennesker overvåges af en engel, to slamberter af en djævel og alle af Vorherre – men slamberterne synes at komme bedst fra det! Man tror at se en scene af et karneval eller en skolekomedie.

Stærkt dominerende er korsfæstelsesbilleder (fra gotisk kunst i folio til tarvelige vignetter), kongebilleder (fra Ghemens og fremefter, i vor periode uden portrætlighed), rigsvåben og Københavnsvåben; dertil kommer bogtrykkermærke for Ræff, naturligvis en ræv, og for Ghemen: kronet dannebrog, hvorpå det lille oldenborgske skjold, derunder måne og stjerne fra hovedstadens våben – var man københavner, eller var man ikke? Andre religiøse motiver forekommer

hos Ghemen, ikke at tale om Leidens byvåben på hans *Lucidarius*! det pynter altsammen. En lærd mand ved sit bord bruges af Ræff i *Manuale Roschildense* og i *Pfefferkorns* pjeces – og nu igen på vort omslag.

Man skal blot bemærke sig, at de forhåndenværende træstokke bruges uden smålighed bare til pynt og glæde. Nok er der noget smukt i den tanke, at fromhedslivet gjorde det acceptabelt at sætte religiøse motiver i latingrammatikker eller den hellige Anna selvtredie bagi Terents' komedie. Fattigdom har dog vel spillet hovedrollen, og hvem skar overhovedet træsnit i Danmark? Måske Ghemen selv for at få et dansk mærke og en dansk konge.

Helt for sig står det sidste blad af *Missale Hafniense* 1510. Under og over en firliniet rimet kolofon findes dér en stor vignette af Maria med Barnet i strålekrans og oval og vigtigere: et stort billede af Jesus, der åbenbarer sig for de tolv apostle. Da missalet ikke savner sit canon-billede, har det som den eneste af vore bøger tre illustrationer og tilmed de bedste. Se de to følgende sider.

Mange af de her kort og teknisk omtalte bøger er indholdsmæssigt bærepiller i tidens gejstlige, lærde og folkelige kultur. Enkelte trækker lange linier gennem vort åndsliv. Deres tekniske udstyr er beskedne men anstændige efterslæb efter kontinentets kulturcentres boglige formåen. Og de er vore egne.

Heroverfor:

LN 179. *Missale Hafniense*. Kbh.: Matthæus Brandis, 1510. 2°.



Per Machetū dictū brandis hoc opus eximū
 Excipatis huic nephandis ut sup̄ sit incium
 Omni parte castigatum finē carpit optimū.
 Laudet quo marie natum Lonto fidium

Collecta bona
 & qualis

De di gemis ma
 omni celestū
 q̄ p̄ uat̄ h̄ay p̄ p̄ h̄ay
 & n̄ q̄ p̄ s̄ s̄ q̄ ḡ m̄
 r̄ q̄ m̄ q̄ q̄ ō p̄ ō
 ī p̄ p̄ p̄ b̄ p̄ l̄ ā m̄ t̄ q̄
 m̄ m̄ q̄ n̄ d̄ d̄ d̄
 d̄ ī ā l̄ b̄ d̄ f̄ ī d̄
 r̄ ā ē s̄ r̄ ē p̄ ā l̄ l̄ ē n̄
 q̄ m̄ q̄ p̄ ē s̄
 & ā n̄ d̄



fr̄ q̄ m̄ q̄ &
 ō b̄ ī s̄ q̄ ō p̄ s̄ t̄ ē n̄
 t̄ ī b̄ ī m̄ ī n̄ ḡ ī ō n̄ ē
 p̄ r̄ ī ō r̄ & r̄ ā n̄ d̄
 p̄ p̄ ī n̄ ā q̄ p̄ ā n̄ d̄
 & ī n̄
 ī n̄ q̄ s̄ p̄ ā n̄
 m̄ ā ī ē s̄ t̄ ā t̄ q̄ n̄ ē
 q̄ ō p̄ ō d̄ ē ū s̄
 v̄ t̄ m̄ ī r̄ ē d̄ ē r̄ ē
 b̄ t̄ ā d̄ ē ī ḡ ē
 n̄ t̄ ū r̄ ē m̄ ā
 s̄ ī ā ā d̄ ō ī b̄

Vite sine b̄ n̄ d̄
 d̄ ā ī m̄ ū d̄ ī v̄ t̄ q̄
 & n̄

Note

Artiklen bygger på selvsyn af bøger eller af Det kgl. Bibl.s gamle fotografier af bøger i udenlandsk eje; har Kgl. Bibl. flere eksemplarer, er kun ét eks. af hver bog set, almindeligvis det bedste.

Artiklens form forudsætter ikke noter, men referencer til LN-registret og ordlisten bagi bogen. Her skal imidlertid henvises til nogle få bøger, der udgør almen og speciel baggrundslæsning.

Aarsberetninger og Meddelelser fra Det store kongelige Bibliothek. I 1864-69 (Kbh. 1870). Heri Chr. Bruun: Den danske Literatur fra Bogtrykkerkunstens Indførelse i Danmark til 1550. – Modsat Lauritz Niensens beskrivende bibliografi (med indledning) er Bruuns bog en læselig gennemgang af emnet, kronologisk bog for bog og med litterært og kulturhistorisk stof.

Curt F. Bühler: *The Fifteenth-Century Book: The Scribes. The Printers. The Decorators*. Philadelphia 1960. – Tre forelæsninger. En inciterende bog, fordi forf. ser emnet som en helhed og prøver at fornægte bogtrykkets indførelse som et skarpt skel.

Svend Dahl: *Bogens historie*. 2. udg. Kbh. 1957. – Modsat nedennævnte Nordisk Håndbog er alle fagets dele samlet i een letlæselig fremstilling.

Philip Gaskell: *A New Introduction to Bibliography*. Oxford 1972. – Alle sider af bogteknikken fra begyndelsen til nutiden og – mere kortfattet – den tekniske indsigtens betydning for den mere detaljerede bibliografiske og tekstkritiske forskning.

Konrad Haebler: *Handbuch der Inkunabelkunde*. Leipzig 1925 og senere optryk. – Den klassiske syntese af inkunabelforskningens store epoke. Knap og uden illustrationer, men utrolig instruktiv.

Lauritz Nielsen: *Danmarks middelalderlige Haandskrifter. En sammenfattende boghistorisk Oversigt*. Kbh. 1937.

–: *Den danske Bog. Forsøg til en dansk Boghistorie fra den ældste Tid til Nutiden*. Kbh. 1941. – De to naturlige introduktioner til emnet.

Nordisk håndbog i bibliotekskundskab. Udg. af Svend Dahl. I: Videnskabernes udvikling. Boghistorie. Kbh. 1957. – Alle sider af boghistorien skildret fag for fag på c. 340 af bogens c. 500 sider.

S. H. Steinberg: *Det trykte ord gennem fem hundrede år*. Dansk red. ved Erik Dal. Oversat af Kirsten Thykier. Kbh. 1968. – Illustrationerne er rent typografihistoriske, mens væsentlige dele af bogen er kulturhistoriske. Forf. var historiker af fag.

Under trykning er Erik Dal: *Dansk provinsbogtryk gennem 500 år*, Bogtrykkerbladet 1982, i bogform sept. 1982. De to første kapitler dækker tiden til 1540 med væsentlig anden stoffordeling end dette kapitel.



LN 165. *Manuale Roschildense*. Kbh.: Poul Ræff, 25.3.1513. 4°. Kol.br. 95 mm. Kanon- og missaltryper (texturer), et træsnit også brugt i Pfefferkorns pjece og Klevenfeldts autograf. Sidste side er slutning af en indholdsoversigt samt kolofonen: »Dette lille værk, trykt ved kannik i København Poul Ræffs kunst og på hans bekostning, slutter lykkeligt (her). I det frelsens år 1513, 25. marts. I hans egen bolig, hvor den også haves til salg.« Se foromslaget.